

Tetszédíjas könyv

– közli diszkréten a 4. oldal utolsó sora arról a munkáról, amelyet az ELTE Tanárképző Karának oktatója, Závodszy Géza neve jegyez. Egy olyan tankönyvről van tehát szó, amely a legszigorúbb kritikusok, a diákok tetszését nyerte el egy tanévben. Egy olyan munkáról, amely immáron tizennegyedik kiadásban látott napvilágot, tehát bizvást mondható róla, hogy történelmi értelemben véve is legalább egy nemzedék számára adott meghatározó képet és ismereteket a polgári társadalom kialakulásáról és történetéről a 17-19. században.

Jelen sorok írója még ahhoz a nemzedékhez tartozott, amely nem Závodszy Géza, hanem Unger Mátyás III. osztályos tankönyvéből tanulta e korszak történetét. Nincsenek tehát tanulóként emlékei e könyvről, noha természetes kíváncsiságtól vezettetve, érdeklődve lapozgatta azt. S legalább is arra emlékezik, hogy mennyire meglepte a kötet tipográfiája, gazdag forrás- és képanyaga. Korábbi tankönyveinek meglehetősen sematikus tördelése, jellegtelen nyomdai megjelenítése kiáltó ellentétben állt e kötetével. S ez már eleve izgalmasabbá tette lapozgatását.

A fentiek némileg kínálják az összehasonlítást Unger Mátyás kötetével. A két munka tagolása, időrendi beosztása nagyjából azonos. Jelentős különbséget csupán a kezdő- és a végpontok kijelölésében találunk. Unger Mátyás tankönyve a francia abszolútizmus válságától és a forradalomtól a XIX. század végéig, a szövetségi rendszerek kialakulásának kezdetéig tárgyalta a forradalmak és a tőke korát. Závodszy Géza az angol abszolútizmus válságával indítja, s az első világháború közvetlen előzményeivel m zárjukáját. E kötet időhatárai tehát jóval tágabbak. Mindkét megoldás mellett és ellen hozhatók fel érvek, s a megnyugtató és mindenki számára elfogadható megoldást már csak azért is nehéz megtalálnunk, mert a magyar történelem tárgyalása külön is megnehezíti azt. Hiszen mindkét szerző 1711-től, a szatmári békétől tárgyalja e korszak magyar történelmét, tehát nem a magyar feudalizmus válságának és a polgári fejlődésnek a kezdetétől. Míg tehát az egyetemes történelem tárgyalásában a gazdasági-politikai rendszerek váltása jelenti a fő szempontot, a magyar történelemében ez alárendelt szerepet játszik a kronológiával szemben. Történelmi fejlődésünk megkésettsége tehát ily módon is megjelenik.

Závodszy kötete ezt a paradoxont azzal hidalja át némileg, hogy a felvilágosult abszolútizmus korszakának beemelásával, csökkenti az aszinkronitást. Így már indokoltan szerepel az egész 18. század a magyar történelem tárgyalásánál, noha ezáltal az egyetemes történelem tárgyalása Angliában valahol a XVII. század elején, a többi európai államnál a század közepén kezdődik. Závodszy érzi ezt, s ezért az I. fő fejezet bevezető olvasmányában jelzi, hogy „a történelemkutatók többsége az újkor kezdetét Amerika fölfedezésétől, 1492-től számítja”. Az aszinkronitást talán úgy lehetne csökkenteni, ha a gimnáziumi tankönyvek időhatárát mondjuk 1492-nél vonnánk meg (ez nagyjából egybeesne a mátyási kísérlet bukásával), vagy ha – roppant bátor módon – a magyar történelem tárgyalásánál szakítanánk az eddigi, csupán az országra koncentráló politikatörténeti szemponttal, s a nagyhatalmi politika szempontjait érvényesítve, nem a török kiűzésétől, vagy a Rákóczi-szabadságharc végétől tárgyalnánk az eseményeket, hanem pld. a harmincéves háború befejezésétől vagy a lipóti abszolutisztikus kísérlettől.

Závodszy kötete természetesen némi változáson ment át az elmúlt közel másfél évtizedben. Tagolását tekintve csak az I. (Előjáték a polgárság győzelméhez 1640-1789) és a III. fő fejezet (A nemzetté válás kora Magyarországon) maradt változatlan. Bár a fő-

és alcímeket tekintve itt is jelentős a változás („Előjáték a tőkés rend győzelméhez”, illetve „A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet Magyarországon”). A II. fő fejezet (Magántulajdon és közszabadság: a kettős forradalom kora 1789-1849) A. fejezete változatlan maradt (ez tárgyalja az 1789-1848 közötti időszak politikai történetét). A B fejezet, amely az ipari forradalommal és következményeivel foglalkozik, más sokkal jelentősebb változásokon ment keresztül. Eltűnt a két, a tudományos szocializmus kialakulásával és a marxizmus alkotóelemeivel foglalkozó alfejezet. Ezek summázata „Az ipari forradalom társadalmi és politikai következményei” című alfejezet végére került. A Kommunista Kiáltvánnyal foglalkozó forráselemzés helyét a „Gazdasági, társadalmi, politikai elméletek és programok az ipari forradalom korából” című anyag váltotta fel. A megoldást csak dicsérni tudjuk, hiszen a korábbi változatokban állandóan keveredő elméleti és gyakorlati szempontot ezáltal jól választotta szét a Szerző. Némileg indokolatlannak érezzük azonban, hogy a népek tavaszáról szóló alfejezet továbbra is e fejezet végén szerepel. Hiszen ez – a párizsi események kivételével – sokkal inkább tartozna az A fejezet végére. 1848-49 még nem annyira a tőke és a munka, sokkal inkább abszolutizmus és polgári alkotmányosság, nemzetállami kísérletek és birodalmak konfliktusaként írható le.

Alapos változásokon ment keresztül a IV. fő fejezet is. (A nemzeti államok és a birodalmi politika virágkora 1849-1914). A „Nemzeti hatalmi elrendeződés” című fejezetben külön-külön alfejezetet kapott az olasz nemzeti állam megalapításának és a német egység kialakulásának története. Ami elveszett a réven, visszajött a vámon (vagy fordítva), mert az 1848-1871 közötti időszak munkásmozgalmát csak egy alfejezet tárgyalja; itt (indokoltan) a párizsi kommünt tárgyaló önálló alfejezet „esett áldozatául” a rendszerváltásnak. A „Békéből – háborúba” című fejezetben – az első változathoz képest – helyet cserélt „A gazdasági szerkezet új jelenségei. Az imperializmus kora” (Korábban: Az imperializmus kialakulása és jellemzése) és „A munkások a változó világban” című alfejezet. A változás indokolt volt csakúgy, mint az a szinte teljes tartalmi átdolgozás, amelyeket ezeknek az alfejezeteknek a szövegén megfigyelhetünk. A korábban a „Mozgalom és forradalom az imperializmus korában” címet viselő alfejezet címváltozása (Régi birodalmak a Balti-tengertől a Sárga tengerig. Oroszország, Japán és Kína a XX. század elején) sem maradt tartalmi következmények nélkül. Nagyobb teret kapott pld. az orosz-japán háború, s kisebbet Vlagyimir Iljics Lenin és a bolsevik mozgalom.

Az V. fő fejezet (A modern Magyarország születése; korábban: A magyarországi tőkés fejlődés kibontakozása és virágkora) is bővült: A dualizmus korának 1867-1895 közötti politikatörténetét immáron nem egy, hanem két alfejezet tárgyalja. A változás azonban inkább technikai, mint tartalmi: a Szerző a korábbi egy alfejezetet 1875-nél kettévágta.

Kérdéses természetesen, hogy ezek a változtatások mennyiben korrigálták a kötet meglévő belső aránytalanságait? Ha a tankönyvet önmagában nézzük, a korrekciók mindegyike indokolt volt. Hiszen a korábbi, nyilvánvalóan politikai szempontok indokolta terjedelmes munkásmozgalom történeti fejezetek számának csökkentése, s helyettük más fejezetek beépítése megfelel a történeti logika követelményeinek. Ugyanakkor ezt a tankönyvet is az Európa-, s főleg Nyugat-Európa-központú szemlélet jellemzi. Az 1640-1849 közötti időszakot tárgyaló 16 alfejezet közül kettő foglalkozik az angol, hat a francia történelemmel. Ez még akkor is indokolatlanul soknak tűnik, ha ez utóbbiak között ott találjuk a francia forradalmat és a napóleoni háborúkat tárgyaló, tehát egyetemes érdekességű fejezeteket. Hiszen a hatból három alfejezet foglalkozik az 1789-1794 közötti öt év történetével. Ugyanakkor csupán egyetlen alfejezet foglalkozik Poroszország, Oroszország, a Habsburg-birodalom és Lengyelország 1648-1795 közötti történetével. Didaktikailag hibásnak tekinthető, hogy a Habsburg-birodalomra vonatkozó egyetemes történeti érdekességű események és folyamatok többségénél a magyar történelmi fejezetekre utal előre a kötet. A Török Birodalom vagy az Európán kívüli világ pedig legfeljebb az említések szintjén kerül elő egészen az 1820-as évekig. A Balkán történetére vonatkozó adatok hiánya a magyar történeti alfejezetek megértését is nehezíti. Az Amerikai Egyesült Államok történetének 1791-1854 közötti hat évtizedéről szintén alig esik szó. A Monroe-elv például csak igen áttételesen és utalásként szerepel a szövegben.

A további egyetemes történeti fejezetekben ez az aránytalanság már nem ilyen szembevető. Legfeljebb az egyes alfejezetek belső arányait kifogásolhatjuk. Szintén az Ame-

rika-történeti fejezetre utalva: a polgárháború történetének tárgyalását indokolatlanul szüksézsavúnak és sematikusnak érezzük.

A magyar történeti fejezetek belső arányai sokkal szerencsésebbek. Némileg túlírtnak csak az 1848-49-es fejezeteket véljük. Gondoljuk meg, ennek a kétségkívül fontos másfél évnek a történetével annyi alfejezet foglalkozik, mint az 1711-1815 közötti egy évszázaddal, vagy mint a reformkoréval. Ugyanakkor a Szerző a reformkori gazdaság- és művelődéstörténeti fejezet végén tárgyalja a XIX. század első felének magyarországi nemzetiségi mozgalmait; holott ez egy önálló fejezetet is megérdemelt volna.

A könyv szemlélete és tényanyaga véleményünk szerint általában megfelel a szaktudomány jelenlegi állásának, tehát a korszerűség követelményeinek. A francia forradalom, s ezen belül a jakobinus diktatúra értékelése már az első kiadásokban is üdítően hatott, az addig megszokott, a forradalmi terror szükségszerűségét hirdető munkák után. Kiegyensúlyozott, s a tényleges arányoknak jobban megfelelő a XIX. század közepi munkásmozgalmi irányzatokat tárgyaló fejezet is. Némileg gyengébben sikerült az 1848-49-es forradalmakat tárgyaló fejezet. A Szerző csupán a konzervatív, abszolutisztikus hatalmak magatartásából eredezteti a forradalmak vereségét, s nem szól a stabilitásra, nagyhatalmi egyensúlyra törekvő Anglia politikai megfontolásairól. Szintén nem érzékelteti kellően a német egységmozgalom és a Habsburg-birodalom átalakítása közötti összefüggéseket, illetve csak általánosságban szól a júniusi francia események hatásáról az olasz egységmozgalomra.

Kiegyensúlyozott a XVIII. századi magyar fejlődés értékelése és ismertetése. A Szerző ugyan nem mindig tudta magát függetleníteni a kurucos-függetlenségi történetírás hagyományaitól (ld. pld. a főnemesség felhígulásáról szóló apróbetűs részt a 97. oldalon), de pld. az 1754 utáni vámrendszerről szóló fejtegetése a legújabb szemléletet tükrözi. Az adatokból ugyan kitűnik, de magából a szövegből nem egészen egyértelmű, hogy a XVIII. század nagyjából a magyarországi feudalizmus (siker) helyreállításának időszaka, s ezt csak kiegészítették a polgári fejlődést elősegítő folyamatok. Talán indokoltabb lett volna ezt a szempontot jobban érvényesíteni. Jól sikerült a magyar reformkor történetének feldolgozása is. Némi hiányérzetünk csak a nemzetiségi mozgalmak, eltérő társadalmi bázisuk és követeléseik ismertetésénél támad. Apró ténybeli tévedés, hogy Zichy Ödön adminisztrátori működése során karhatalom bevetésével „vérrel fröcskölték be a megyei gyűléstermeket”.

Az első változathoz képest jelentős változásokon ment keresztül az 1848-49-es forradalmat tárgyaló fejezet. Kiegyensúlyozottabbá és objektívebbé vált a Batthyány-kormány értékelése. Kellő teret kapott Batthyány hadseregszervező tevékenysége, s végre nem szerepel a szövegben az az állítás, hogy a kormány augusztus végén lemondott volna az önálló magyar pénz- és hadügyről. Hiányérzetünk csak akkor támad, amikor Batthyány ügyvezető miniszterelnökségéről érdemben egy szót sem olvashatunk, s helyette az Országos Honvédelmi Bizottmányt „forradalmi hatalomként” dicséri a szerző.

Némileg halványabbra sikeredett a szabadságharc hadtörténetének ismertetése. Időnként ténszerűen téves állításokkal is találkozhatunk: „Az önként jelentkezők annyian voltak, hogy hónapokig nem kellett sorozást elrendelni, és a létszám folyamatosan tízezrekkel haladta meg a rendelkezésre álló fegyverek számát”. (152. o.) A tanuló a 148. oldalon olvashatta, hogy Szemere Bertalan királyi szentesítés nélkül elrendelte az újoncozást (pontosabban, a királyi szentesítést nem igénylő újoncösszeírást), tehát joggal támadhatnak kételyei. Már csak azért is, mert (s ez a szövegben nem szerepel) szeptember 19-én Batthyány ügyvezető miniszterelnök a Ház határozata alapján már elrendelte az újoncozást. A fegyverhiány és az önkéntesség között nincs összefüggés, a „tízezrek” kitétel pedig inkább tűnik szónoki túlzásnak, mint a tények indokolta megállapításnak. Nem igazán értjük a Görgei 1849 januári „irreális béketerveiről” szóló kitétel sem, hiszen a váci nyilatkozat (amit a szöveg nem említ) éppen a 48-as törvényekhez való ragaszkodást mondta ki, s – hasonlóan Kossuthhoz – ezt szabta minden alkudozás kiinduló alapjául. Általában, Görgeivel szemben nem túlzottan igazságos a Szerző. A Görgei 1849 júliusi engedetlenségéről szóló legendát már vagy nyolc éve megcáfolta Katona Tamás, s ellenérv – tudomásunk szerint – azóta sem került elő. Szintén rosszul járt Szemere és kormánya. A Szerző fejükre olvasta, hogy „a békepart kezére játszva, föloszlat-

ták a rendőrséget, visszahívták a kormánybiztosokat, megszüntették a vésztörvényszékeket". (158. o.) Holott, a rendőrséget csak átszervezték; a kormánybiztosságokat csak az ellenségtől nem fenyegetett megyékben, s akkor is csupán három-négy hétre szüntették meg; a vésztörvényszékek helyébe pedig, az ítélkezési egyformaság tekintetéből egy, központi vésztörvényszéket állítottak fel.

A fegyverletétel és a megtorlás összefüggésében a Szerző továbbra is azt az Andics Erzsébet által kidolgozott elméletet vallja, hogy a Schwarzenberg által kidolgozott amnesztiatervezetet azért ejtették el Bécsben, mert a fegyverletétel az oroszok előtt történt. Holott Kosáry Domokosnak egy, a Históriaiban megjelent közleményéből egyértelműen kiderült, hogy Bécsben a temesvári osztrák győzelem hatására ejtették az amnesztiaterveket.

Véleményünk szerint jól sikerült az 1849-1914 közötti világpolitikai fejlemények ismertetése. Félrevezetőnek csak a 33. alfejezet címét érezzük (A dinasztikus és a nemzeti politika összemosódása. Az orosz cár és a francia császár vetélkedése a kontinentális főhatalomért), hiszen a fejezet tartalma nem fedi ezt a címet. A krími háborúnál nagy hangsúlyt kapott a magyarok kisázsiai szereplése, ám Karsz hősiek védelméről szólva a Szerző nem említi azt a tényt, hogy Guyon és Kmety végül is kénytelenek voltak feladni az erődöt az oroszoknak.

Az amerikai polgárháború summázatánál némileg félrevezetőnek érezzük azt a megfogalmazást, hogy „Észak a polgárháborút csak úgy nyerhette meg, hogy a polgári szabadságjogokat kiterjesztette a négerekre, és a szabad farmerek kezére adta a nyugati földeket”. Hiszen Lincoln 1863 januárjában csak a déliek rabszolgáit szabadította fel, a felszabadítást előzetesen kilátásba helyező kiáltványt pedig még 1862. szeptember 24-én tette közzé, azaz az antietami győzelem után. A feketék aránya az északi hadseregben pedig nem volt döntő hatással a polgárháború kimenetelére. Ahogy a Homestead Act sem lehetett, hiszen az a farmer, aki földet kapott Nyugaton, aligha sietett önkéntesként beállni a hadseregbe. A Homestead Act éppen azt bizonyította, hogy az Egyesült Államok nyugati terjeszkedését nem zavarja a polgárháború. Észak győzelmét annak tulajdoníthatjuk, hogy gazdasági fejlettsége 1862 után egyre inkább érvényesült a harcmezőkön.

Szintén jónak érezzük az 1848-1914 közötti magyar történelem folyamatainak ismertetését. Külön kiemelendő a kiegyezéshez vezető út bemutatása, s magának a kiegyezési aktusnak az értékelése. Némi hiányérzetünk csak a nemzetiségi mozgalmak bemutatásánál támad. A Szerző egységként kezelte ezeket, s nem kapunk választ arra a kérdésre, hogy az egyes nemzetiségek között felvetődött-e, s ha igen, mikor, az elszakadás igénye. Másként megfogalmazva: A nemzetiségi kérdés rendezetlensége fő-, vagy csupán mellékes oka, esetleg kísérőjelensége volt a Monarchia válságának és felbomlásának?

A kötet képanyaga jól illeszkedik a szövegekhez, sőt, sok esetben nem egyszerű illusztrációként szolgál, hanem többletinformációkat is nyújt. A vázlatok, térképek és táblázatok szintén ezt a célt szolgálják. Kételyeink legfeljebb akkor támadhatnak, amikor a Szerző nem tudott ellenállni lírai hajlamainak. Ilyenkor vagy a képen ábrázolt jelenethez vagy személyhez csak áttételesen kapcsolódó fejtegetéssel egészítette ki a képaláírást, vagy pedig olyan, irodalmi jellegű vagy mellékes megjegyzéssel, amelynek édeskevés köze van a tényekhez. Például II. József arcképénél, amely az uralkodót a magyar nemesi testőrség egyenruhájában ábrázolja, a következőket olvashatjuk: „A magyar nemesi testőrséget Mária Terézia alapította, hogy a köznemesi ifjak legjobbjait az udvarhoz láncolja. De a testőrök nem németesedtek el. Gondoljunk Bessenyei és társai szerepére!” A német nyelv használatáról rendeletben intézkedő császár arcképe mellett ez a fejtegetés – enyhén szólva – anakronisztikus. Egy oldallal odébb, a II. Józsefet szántás közben ábrázoló képnél azt olvashatjuk, hogy II. József a fiziokraták tanítása alapján úgy vélte, a földet kell megadóztatni. „De a kiuzsorázott úrbéres vagy zsellérbérlő, és a merkantilista vámok gyűrűjében fuldokló nagybirtok aligha tudta volna elviselni a tervezett terheket. Franciaországban más volt a helyzet...” (102-3. o.) Ha a tanuló visszaemlékszik a francia forradalom előzményeiről olvasottakra, ott bizony azt találhatja, hogy „Franciaországban a rosszul kivetett és rosszul behajtott adók rendszere a XVIII. század végére megbénította a királyságot”. (37. o.) Értjük mi, hogy a Szerző a két társadalom közötti fejlettségi különbségeket akarta érzékeltetni, de érzelmi típusú megjegyzése ez esetben ellentétben áll a tankönyv szövege által sugalltakkal. A 104. oldalon a koronaőrző bandériumot áb-

rázoló képhez a következő kommentárt fűzte a Szerző: „A megyénként fölállított egyenruhás csapatok már a nemzeti hadsereg csíráját jelentették”. Véleményünk szerint ezen az alapon a nemesi felkelés intézményét is a nemzeti hadsereg csírájának tekinthetnénk, s aligha lenne igazunk. Széchenyi István arcképéhez (115. o.) a következő kommentárt fűzte a Szerző: „Az átható tekintet, a homlok ráncai mély gondolatokra, önmarcangoló lélekre vallanak”. Véleményünk szerint az átható tekintet minden jelentős politikus sajátja, s ezen a képen nagyítóval is nehéz lenne mély ráncokra lelteni. A 146. oldalon „Szerb fölkelők egy magyar faluban” címmel látunk képet. Ezt követően a Szerző megjegyzi, hogy a szerbek által leghevesebben, de hiába ostromolt község a német lakosságú Fehértemplom volt. A kép azonban éppen Fehértemplom ostromát ábrázolja. Görgei arcképénél azt olvashatjuk, hogy „a forradalmárnak hitt katonáról hamarosan kiderült, hogy a megegyezést kereső birtokosok nézeteit osztja”. (152. o.) Az értékelést nem támasztják alá a tények. Perczel portréjánál pedig megjegyzésre méltónak tartja a Szerző, hogy a tábornok „Görgeit árulónak nevezte”. Nos, egyrészt ez nem Perczel speciális jellemzője volt, hiszen Görgeit mások is nevezték annak. Másrészt nem jellemző Görgeire sem, mert Perczel nem egyedül őt nevezte árulónak. A kötet képei általában megfelelnek a korhűség és a kortársiság követelményeinek. A 161-162. oldalakon Gracza György munkájából átemelt képek a tömösi szoros bevételéről és a segesvári ütközetről azonban nem. A 184. oldalon a sziúk tanácsát ábrázoló kép kommentárja szerint a sziúk „kétségbeesett fölkelését 1862-ben véresen leverték”. Nos, ez körülbelül olyan, mint ha azt írnánk, hogy az erdélyi hadjárat sorsát 1849-ben az abrudbányai magyar vereség döntötte el május 16-19-én. A Kis Varjú vezette sziú felkelés leverése után 14 évvel, 1876-77-ben került sor a nagy sziú háborúra, amely valóban a törzs vereségével ért véget. Lincoln arcképe alatt azt olvashatjuk, hogy „az események sodrában a demokráciának a jakobinizmusra emlékeztető tartalmat adott”. No, ez vajon mit jelent? Bevezette a vörösterrort? Leüttette George McClellan fővezér fejét? Maximálta a kenyér árát? A megfogalmazás már csak azért zavart keltő, mert a jakobinus diktatúráról és eszmeiségről a 10. alfejezetben olvashatók semmiben nem mutatnak azonosságot Lincoln 1860-65-ös működésével.

Összességében megállapíthatjuk, hogy Závodszy Géza kötete általában megbízható és pontos ismeretekkel szolgál az 1640-1914 közötti egyetemes, s az 1711-1914 közötti magyar történelemről. A Szerző jónéhány korábbi pontatlan értékelését és téves adatát korrigálta (még ha nem is mindet). A kötet külső megjelenése is elősegíti azt, hogy ne csupán tananyagként, hanem esztétikailag is a diákok tetszésére szolgáljon.

HERMANN RÓBERT

Závodszy Géza: Történelem a középiskolák III. osztálya számára 4. kiadás. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1993.

A szinkronmetszet és időszintézis történelem „tankönyvei”

Szerencsére eljutottunk odáig, hogy a történelemoktatók számára sok hazai és külföldi kutató munkája jelenik meg. Mondhatnánk, a szaktanárok egyre inkább a „bőség zavarával” küszködnek s ilyen körülmények között – anyagi okokból is – könnyen kerül el a figyelmüket egy-egy szakmailag és metodikailag valóban jól hasznosítható munka, mert kellő tájékoztatás nélkül, első pillanatra nem mérhető fel az ismerethordozókban rejlő tantárgypedagógiai lehetőségek.

Nem szeretnénk ha ilyen sorsra jutna az Akadémia Kiadó 1993-ban elkezdett nem mindennapi vállalkozása, A világ városai a történelem sodrában című 1990-ben Milánóban megjelent sorozat magyar nyelvű kiadása.